

ним текстовима, ауторов *curriculum vitae* и регистри.

Бекову књигу изабраних чланака карактерише не само богатство разматраних тема, које су како традиционалне тако и савремене, него и богатство демонстрираних приступа и раскривених аспеката. Ауторова широка образованост и философска продорност открива његову мисаону укоријењеност у традицији читаве европске философије (нарочито метафизике и онтологије) и хришћанске теологије, но исто тако и спремност да се уђе у активан дијалог с другим културама. Градећи на таквим темељима аутор је у стању да своју мисао развија у плодној динамици

и напетости између иманенције и трансценденције. О томе свједочи и његова философска аутобиографија (*Episoden und das Ganze. Werden einer philosophischen Existenz: Autobiographisches*, [Schriften zur Triadik und Ontodynamik, Bd. 30], Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; Bruxelles ; New York ; Oxford ; Wien : Peter Lang 2012, 163 стр.), у чијем завршном поглављу аутор језгровито износи главне карактеристике своје философије с обзиром на главне типове човјековог односа: према себи, према сфери међуљудског, према природи и према трансценденцији.

Бољуб Шижаквић

Ilaria L. E. Ramelli, *The Christian Doctrine of Apokatastasis: A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena*

(Supplements to Vigiliae Christianae, 120)

Leiden : Brill, 2013

892 pp. ; 20 cm

ISBN: 978-90-04-24509-9

Питање апокатастазе или универзалног спасења је током историје разматрано на различите начине. Било да је прихватано, одбацивано или да се о њему једноставно ћутало, ово питање није престајало да интересује теологе свих хришћанских генерација. Ипак, до сада нисмо имали на једном месту прикупљена и

анализирана сва релевантна богословска сведочанства. Професорка Рамели, у својој капиталној студији, пружа детаљни приказ приступа овом проблему у хришћанству. Иако сасвим кратко, она даје и вредне напомене о схватању апокатастазе и код нехришћанских аутора, а сама наглашава да је неопходно о томе

сачинити посебну детаљну студију.¹ Од Новог Завета па до Ериугене, професорка Рамели пружа детаљан попис места на којима се поједини аутори баве питањем апокатастазе. Прва очигледна и несумњива вредност овог систематичног рада свакако је преглед ставова готово свих релевантних теолога у периоду којим се бави, са исцрпним навођењем релевантних цитата и позивањем на секундарну литературу. У том смислу ће ова студија, за дуго време, бити незаобилазна за свакога ко се бави овим питањем.

Ипак, упркос обиму и научној педантности, студија има и одређене недостатке. Први је што, по нашем мишљењу, није довољно пажње посвећено јеврејском залеђу учења о апокатастази у ширем контексту учења о спасењу. Таква прилика је, рецимо била барем у уводном поглављу о коренима учења о апокатастази. Штавише, ауторка врло детаљно анализира употребу појма ἀποκατάστασις у LXX, што је могло бити подстицајно за компаративну анализу старосемитског

наслеђа. Идеја и концепција које су релевантне за ову тематику свакако има у изобиљу у Старом Завету (не само на лингвистичкој основи у Септуагинти), а уверени смо да их не мањка ни у интертестаментарној и апокрифној литератури. Ова јеврејска основа свакако има значајну улогу у расветљавању хришћанског поимања спасења и у том контексту питања апокатастазе.

Друга замерка је да ауторка не поклања довољно пажње онтолошкој основи питања којим се бави. Проблем је више сагледан са морално-психолошке стране, чак и код аутора као што је Св. Максим Исповедник, где ствари у најмању руку нису баш тако једноставне. Такође је тешко отети се утиску да ауторка, и поред напора да остане објективна, ипак настоји да кроз анализу потврди сопствена уверења, пре него да доследно представи уверења аутора чија дела анализира. То само по себи није ништа страшно, заправо је то уобичајена појава при писању аналитичких студија, али то треба имати на уму при читању овог рада, пошто се изложени подаци могу интерпретирати и другачије или барем мање резолутно него што то чини професорка Рамели.

Поједине анализе, нарочито оне које су фундаменталне за тезу коју заступа, нису у довољној мери испитане. Тако на пример, није довољно убедљива теза о ди-

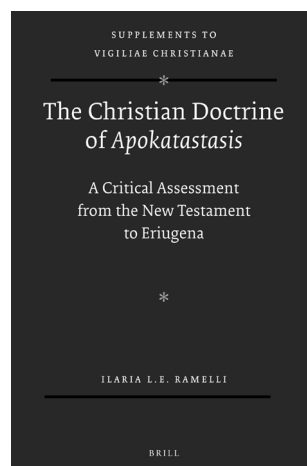
¹ Сама проф. Рамели је ауторка студије која делимично расветљава ову проблематику: Ramelli, „The Debate on Apokatastasis in Pagan and Christian Platonists (Martianus, Macrobius, Origen, Gregory of Nyssa, and Augustine)“, *Illinois Classical Studies* 33–34 (2008–2009), 201–234. Понека њена разматрања, на пример о схватању апокатастазе код стоика у вези са Оригеном, заправо су врло исцрпна (стр. 8–10).

стинкцији старозаветне употребе αἰώνιος и ἄϊδιος, при чему само други појам означава вечност у апсолутном смислу, док појам αἰώνιος такво значење има само када се односи на Бога. Овакво тумачење није уверљиво јер, како и сама ауторка наводи, појам ἄϊδιος се само два пута користи у Септуагинти тако да он не може да буде референтан за одређење појма αἰώνιος. Ово разликовање се, међутим, касније узима као важан показатељ и при анализи патристичких сведочанстава.

Како смо већ назначили, Рамели се није на прави начин суочила са онтолошком димензијом питања којим се бави. Јер учење о апокатастази није баш лако помирити са учењем о слободној вољи човека. Ауторка се саглашава са аргументацијом Оригена и Климента Александријског да „провиђење не присиљава слободну вољу словесних створења, већ дела у складу са њом, а ипак успева да достигне коначни телос, апокатастасис“ (стр. 113. и 122). Другим речима, човек је саздан тако да неизоставно жели оно што Бог жели у свом провиђењу (стр. 144). Ипак, остаје недоумица да ли се заиста може говорити о слободи која не може да каже „не“, и да ли оваква концепција не личи одвише на Платонову замисао Добра које неодољиво себи привлачи све? Ту ништа не помаже позивање на Оригеново изједначавање апокатастазе и обожења

(θέωσις) (стр. 138). Управо супротно – обожење на концу испада недобровољно. Једино решење је да слободну вољу протумачимо тако да се она природно слаже са божанском вољом. Али ако је тако, да ли

онда слободна воља не остаје само игра речима, тачније нису ли ипостасне функције сведене на природу? У крајњој линији, да ли овакав вид закључивања у крајњој инстанци не води редукацији ипостаси на природне особине? Идеја да ће зло бити редуковано на небиће а да ће се сва бића спасити, не делује баш уверљиво баш зато што зло не постоји као самостални ентитет већ као усмерење воље слободних бића. Ако то имамо на уму тврдња да ће зло нестати, може да подразумева или слободно одрицање створења од зле воље (али тада се не може тврдити универзалност спасења иако јој се може надати) или негирање њиховог избора у ком случају то заправо значи негирање њихове слободне воље или пак може да значи нестанак самих тих бића као ипостасних носилаца злог усмерења природне воље. На сва ова питања не налазимо одговор, што и јесте озбиљан не-

достатак. Недостатак покушаја да се питање реши на нивоу онтологије – што је једино ваљани оквир за његово решавање – води покушају решења питања на моралној основи, што се огледа кроз залагање за привремено кажњавање грешника (пургаторијум) као најприхватљивију опцију.

Суштинска замерка овој студији је што настоји да оправда Оригена и његово учење о апокатастази настојећи да докаже *consensus patrum* по том питању, пре него решавањем кључних теолошких проблема која се јављају, а што би било много плодотворније. И само утврђивање наводне сагласности отаца је често натегнуто. Рамели тако наводи да Св. Јован Златоусти, када тумачи да речи Ап. Павла да ће се неки спасити али као кроз огањ (1 Кор. 3, 15), каже да то значи да ће се спасити за вечну осуду а не да ће прво бити кажњени а потом спасени. Она признаје да код Златоустог има више места одакле јасно произилази да неће сви бити спасени, али их проглашава реторичким а не догматским што није баш уверљиво (стр. 556). Тим пре што је ово место из Златоустог коришћено од стране православних

на Флорентинском сабору као доказ да Ап. Павле не говори о привременом кажњавању грешника. Слично натезање извора видимо и када се приклања радикалној тези (која је све само на доказана и сигурна) да оригенистички сиријски превод Ареопагита више одговара изворнику од сачуваног грчког текста (стр. 715), због тога што у том преводу налази аргументе у прилог својој тези. Ако би се и прихватила наводна сагласност отаца по овом питању, остаје нејасно зашто, ако је већ то тако, Црква није акцептирала ово учење него га је одбацила? Да ли се све баш може приписати Јустинијановој недобронамерности и погрешној интерпретацији Оригена?

И поред критичких замерки које смо изнели (а детаљном анализом могло би их се изнети још доста), провокативна

студија професорке Рамели представља интелектуални подухват вредан сваке похвале. Њен труд да на једном месту прикупи тако велики број патристичких сведочанстава о овој теми, омогућава лакше и дубље проучавање изнетих проблема у будућности.

Александар Ђаковац

Ориген, средњовековна илустрација (Origenes, *In Numeros homilia XXVII*, Schäfflarn (c. 1160) [Bayrische Staatsbibliothek, München])